

Alina Barczyk

Instytut Historii Sztuki
Uniwersytetu Łódzkiego
ORCID 0000-0002-6596-8915

ARCHITEKTURA NEOGOTYCKA NA ZIEMIACH DAWNEGO WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO. DZIEJE I WYMOWA IDEOLOGICZNA ZAŁOŻEŃ REZYDENCJONALNYCH

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, architektura rezydencjonalna, XIX wiek, architektura neogotycka, Landwarów, Tyszkiewiczowie – ród, Wojtkuski, Kossakowscy – ród, Mejszty, Mejsztowiczowie vel Meysztowiczowie – ród, Glinciszki, Jeleńscy – ród, Bołtup, Śniadeccy – ród, Orda Napoleon

Wśród rezydencji powstających na terenie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIX stuleciu można wyróżnić grupę obiektów neogotyckich. W tym okresie ukształtowano m.in. pałace w Landwarowie, Mejsztach, Glinciszkach, Wojtkuszkach oraz dwór w Bołtupie¹. Dla zrozumienia form poszczególnych siedzib niezbędne jest uwzględnienie horyzontów intelektualnych właścicieli – poglądów estetycznych oraz znajomości tendencji obecnych w ówczesnej praktyce budowlanej². Równie ważnym aspektem jest analiza celów związanych ze świadomie

¹ Punktem wyjścia większości analiz poświęconych formom neogotyckim w architekturze rezydencjonalnej pozostaje monografia: T. Jaroszewski, *O siedzibach neogotyckich w Polsce*, Warszawa 1981. Źródła oraz fotografie dokumentujące wymienione pałace zostały zebrane przez Romana Aftanazego i opublikowane w tomie: R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 4: *Województwo wileńskie*, Warszawa 1993, *passim*.

² O fundamentalnej roli właścicieli w stosowaniu konkretnych rozwiązań formalnych, wśród nich stylistyki neogotyckiej oraz klasycystycznej, wspominają wśród licznych badaczy m.in.: R. Mączyński, „Got do Arkadii potrzebny”. *Rozważania o nurcie neogotyckim w polskiej architekturze doby klasycyzmu*, „Sztuka i Kultura” 4, 2016, s. 160–161; W. Brzezińska-Marjanowska,

kształtowanym sposobem manifestacji własnych ambicji i akcentowania genezy rodu. Odwołania do architektury wieków średnich wprowadzano także na obszarze założeń rezydencjonalnych, gdzie główne siedziby utrzymane były w odmiennej stylistyce. Przykładowo w Hnieździłowie³ i Pawłowie wzniesiono neogotyckie bramy⁴, w Dobrowlanach spichlerz⁵, a w Sarii dworską kaplicę⁶.

Nowe spojrzenie na estetykę i znaczenie powyższych rezydencji warunkują m.in. archiwalia dotyczące rodów właścicieli (wśród nich Śniadeckich, Meysztowiczów, Tyszkiewiczów)⁷, rejestry dóbr, rachunki i materiały dotyczące późniejszych losów majątków ze zbiorów Biblioteki Narodowej, Archiwum Państwowego w Poznaniu, Archiwum Głównego Akt Dawnych czy

Rezydencje na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, cz. 1: Wołyń. Projekt naukowo-badawczy realizowany w latach 2007–2011, [w:] Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej, t. 4, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2013, s. 156.

³ Cf. G. Rąkowski, *Kresowe rezydencje. Zamki, pałace i dwory na dawnych ziemiach wschodnich II RP, t. 1: Województwo wileńskie*, Warszawa 2017, s. 81.

⁴ Cf. R. Aftanazy, *op. cit.*, s. 271.

⁵ Cf. G. Rąkowski, *op. cit.*, s. 190.

⁶ Kaplicę w Sarii, która należała do rodu Łopacińskich, uwieczniono na litografii: N. Orda, *Album widoków historycznych Polski poświęcony Rodakom. Album widoków guberni grodzieńskiej, wileńskiej, mińskiej, kowieńskiej, wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej, przedstawiający miejsca historyczne z czasów wojen [...] oraz przedhistoryczne [...] również stare ruiny zamków obronnych i piękne rezydencje świadczące o przeszłości i cywilizacji tego kraju, seria trzecia*, Warszawa 1876, plansza 102 (Kolekcja Grafiki Polskiej Muzeum Narodowego w Warszawie, sygn. Gr.Pol.5983/61 MNW).

⁷ Spośród ważniejszych źródeł dotyczących Tyszkiewiczów i Landwarowa wymienić można przykładowo: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, *Teki rodzinne: Tyszkiewiczowie–Potoccy–Lubomirscy–Zamoyscy. T. 2, Landwarów 1892–1905 r.*, mf. 61347; *Teki rodzinne: Tyszkiewiczowie–Potoccy–Lubomirscy–Zamoyscy. T. 3, Landwarów 1899–1906 III*, mf. 61348; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, *Materiały rodzinno-majątkowe Tyszkiewiczów 1605–1902*, sygn. DE-9027 [oryginał: Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka. Oddział Rękopisów, sygn. 483]; *Materiały rodzinno-majątkowe Tyszkiewiczów 1605–1902*, sygn. DE-9028 [oryginał: Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka. Oddział Rękopisów, sygn. 483]; *Materiały rodzinno-majątkowe Tyszkiewiczów 1605–1902*, sygn. DE-9029 [oryginał: Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka. Oddział Rękopisów, sygn. 483]; *Papiery i listy do historii rodziny hr. Tyszkiewiczów 1796–1902*, sygn. DE-16135 [oryginał: Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka. Oddział Rękopisów, sygn. 1474]. Materiały dotyczące Heleny Jeleńskiej i Glinciszek odnaleźć można natomiast w dokumentacji z 1945 r.: Archiwum Państwowe w Poznaniu, *Orzeczenia odszkodowawcze mienia rolniczego numer 7 [1945]*, sygn. 1675.

Il. 1. Pałac w Wojtkuszkach, 2018. Fot. T. Bernatowicz

Archiwum Akt Nowych w Warszawie⁸, a także zachowane materiały ikono-

⁸ Na kolejnym etapie badań, obejmującym szczegółowe opracowanie dziejów poszczególnych założeń rezydencjonalnych oraz analizę kolejnych faz przekształceń pałacu w Mejsztach, przydatne mogą być m.in.: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, *Akta die Abholzung und die Vererbpachtung des Meyszter Wäldchens bei Neustadt betreffend* [Akta dotyczące wyrębu i dziedzicznej dzierżawy lasu Mejszty przy Nowym Mieście], 1804–1806, sygn. 459; *Akta die Verpachtung des Vorwerks Meyszten betreffend* [Akta dotyczące dzierżawy folwarku Mejszty], sygn. 458; Archiwum Państwowe w Kielcach, *Rejestr szczegółowy podziałowo-klasyfikacyjny wsi rządowej Mejszty gubernia augustowska*, [1859–1859, 1861–1861], sygn. 27. Wiedzę o funkcjonowaniu majątku w Landwarowie dopełni chociażby dokument: Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie [Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas], *Rozpisanie etatów służbowych landwarowskich za grudzień 1866*, sygn. F. 716, Ap. 4, B. 123. W kontekście Gliniszek warto wymienić dokumentację: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, *Melioracja gruntów wsi Gliniszki, pow. Wileńsko-Trocki. Plany, objaśnienia techniczne*, 1938, sygn. 6374. Informacje o dalszych obiektach neogotyckich na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, wykraczających poza ramy niniejszego artykułu, zawarte są także w źródłach odnoszących się do siedziby Römerów w Antonoszach (Biblio-

Il. 2. Pałac w Wojtkuszkach – detal, 2018. Fot. T. Bernatowicz

graficzne i kartograficzne. W efekcie możliwe jest monograficzne opracowanie zarówno poszczególnych siedzib, jak i całościowe ujęcie problematyki występowania architektury neogotyckiej na omawianym obszarze.

teka Narodowa w Warszawie, *Akta tytułów własności dóbr Antonosze w okresie posiadania przez Römerów, 1686–1862*, mf. 59737; *Materiały rachunkowe poszczególnych folwarków dóbr Antonosze, 1855–1864*, mf. 59775; *Rachunki sumaryczne roczne i raporty okresowe magazynu prowentowego dóbr Antonosze oraz inne drobne materiały rachunkowe, 1818–1864*, mf. 59773).

Wspomniane obiekty powstawały w różnych dekadach i odznaczały się odmiennymi formami, warunkowanymi układem wcześniejszej zabudowy i chęcią dostosowania do aktualnych tendencji budowlanych. Jedną z najistotniejszych cech wspólnych był z kolei fakt, że należały do ludzi światłych, znawców kultury europejskiej czy wręcz architektów amatorów czynnie angażujących się w powstawanie projektów przebudowy⁹. Szczególnie istotnym aspektem jest symboliczna wymowa form neogotyckich, będących czytelnym wyrazem dążeń patriotycznych¹⁰. Celem niniejszego artykułu jest zarysowanie kontekstu będącego punktem wyjścia do analiz dziejów pałaców oraz problematyki artystycznej – z jednoczesną próbą wskazania przyczyn stosowania konkretnych rozwiązań architektonicznych. Krótkie przybliżenie sylwetek właścicieli jest niezbędne do zrozumienia idei wprowadzania stylistyki neogotyckiej w rezydencjach.

Do najważniejszych egzemplifikacji roli zleceniodawcy w wyborze form architektonicznych na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego należą dzieje przebudowy pałacu w Wojtkuszkach, przeprowadzonej w latach 1857–1862¹¹. Za prace odpowiedzialny był Bonifacy Pawłowski, który realizował jednak projekty autorstwa właściciela majątku – Stanisława Szczęsnego Kossakowskiego¹². Arystokrata, urodzony w Hamburgu w 1795 r., pełnił funkcje m.in. senatora oraz prezesa Heroldii Królestwa Polskiego¹³, a także członka Rady Stanu Królestwa Polskiego¹⁴. Ordynat lachowski, posiadający tytuł hrabiowski, zasłynął nie tylko jako dyplomata, ale także jako literat, kolekcjoner

⁹ Cf. K. Stefański, *Architektura XIX wieku na ziemiach polskich*, Warszawa 2005, s. 91–92.

¹⁰ Świadoma chęć nawiązywania do czasów świetności kraju doczekała się licznych analiz i nie wymaga w tym miejscu precyzyjnego scharakteryzowania. Liczne teksty poświęcono chociażby działalności Czartoryskich w Puławach czy samej rezydencji Krasińskich w Opinogórze (cf. R. Mączyński, „*Got do Arkadii potrzebny*”..., s. 143–144, 150, 160). Warto natomiast zasygnalizować adekwatność tendencji do idei przyświecających twórcom omawianych w niniejszej pracy, wybranych przykładów siedzib położonych na obszarze dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

¹¹ K. Stefański, *op. cit.*, s. 91–92.

¹² *Ibidem*; T. Jaroszewski, *op. cit.*, s. 315. Wzrost znaczenia rodu Kossakowskich nastąpił w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX stulecia wskutek małżeństw zawartych z przedstawicielkami zamożnych rodzin. Do najistotniejszych należał ślub Józefa Dominika z córką Stanisława Szczęsnego Potockiego – Ludwiką (cf. I. Homola, *Kossakowski Józef Dominik (1771–1840)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* [dalej: PSB], t. 14, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1968–1969, s. 274–276).

¹³ Fundacja Kossakowskiego w Warszawie, S.K. Kossakowski, *Materiały do życiorysu Ś.P. Stanisława Szczęsnego Kossakowskiego, Prezesa Heroldii Królestwa Polskiego, 1872–1873, passim*.

¹⁴ J. Reychman, *Kossakowski Stanisław Szczęśny (1795–1872)*, [w:] PSB, t. 14, s. 286–287.

Il. 3. Horace Walpole, *The Castle of Otranto, a story*. Translated by William Marshal, Gent. from the original Italian of Onuphrio Muralto, etc., London 1765 (second edition), s. 4. British Library, fot. domena publiczna

oraz egiptolog amator¹⁵ – korespondencję dotyczącą hieroglifów wymieniał z nim sam Jean-François Champollion¹⁶. Ród Kossakowskich postrzegany był już przez współczesnych jako światły, znający kulturę europejską – do

¹⁵ Powyższą pasję Kossakowskiego przybliży artykuł: J. Reychman, *Z nieznanych kart orientalistyki polskiej XIX wieku: zainteresowania egiptologiczne S.S. Kossakowskiego*, „Przegląd Orientalistyczny” 1966, nr 2 (58), s. 139–141.

¹⁶ A. Niwiński, A. Snitkuvienė, *Pierwszy polski wykład o języku i piśmie staroegipskim*, „Światowit. Nowa Seria” 1, 1999, s. 109.

po głębienia samej wiedzy i do samego kształtowania wizerunku rodziny bez wątpienia przyczyniały się liczne podróże¹⁷.

W 1837 r. w Wojtkuszkach przyszedł na świat syn, a zarazem imiennik Stanisława, hr. Stanisław Kazimierz Korwin-Kossakowski. Dziedzic rezydencji czynnie angażował się w życie polityczne i kulturalne. Był m.in. wicereferendarzem Rady Stanu Królestwa Polskiego, członkiem Komitetu Regulacyjnego Warszawy, honorowym sędzią pokoju powiatu wilkomierskiego i szambelanem cesarskim¹⁸. Podczas sprawowania funkcji prezydenta Wilkomierza zorganizował miejscową straż pożarną oraz wznosił ratusz. Należał także do organizatorów teatrów amatorskich w różnych regionach kraju. Wśród funkcji pełnionych przez Kossakowskiego wymienić należy członkostwo w radzie nadzorczej warszawskiego Instytutu Muzycznego oraz objęcie w 1872 r. stanowisko wiceprezesa Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych¹⁹. Ważną zasługą na polu kultury było opracowanie trzech tomów *Monografii historyczno-heraldycznych niektórych rodzin polskich*, wydanych w latach 1859–1872. Publikacje były próbą krytycznej analizy wcześniejszych ustaleń, a o podejściu do pracy naukowej najlepiej świadczy fakt, że Kossakowski opierał się na dokumentach źródłowych, korzystając przede wszystkim z zasobów Archiwum Głównego Akt Dawnych²⁰. Przygotowywał również teksty do prac heraldycznych innych autorów – Teodora Żychlińskiego czy Adama Bonieckiego²¹. Pasją Kossakowskiego były także zdjęcia o różnorodnej tematyce. Pamiętniki heraldyka dostarczają też informacji o adaptacji jednej z sal pałacu w Wojtkuszkach na atelier fotograficzne oraz o sprowadzeniu w 1894 r. aparatu. Hrabia relacjonował: „pan Krajewski został mianowany nadwornym fotografem i wszyscy z zamiłowaniem zaczęliśmy uprawiać tę rozrywkę”²². Pozornie błahe sformułowanie („rozrywka”) w praktyce oznaczało prowadzenie badań nad poprawą technologii wywoływania odbitek, a nawet prezentację zdjęć na wystawach międzynarodowych, gdzie dzieła z wojtkuskiej pracowni były

¹⁷ Cf. M. Klempert, *Podróże hrabiów Kossakowskich z linii Wojtkuskiej po Europie przedstawione w rodzinnych wspomnieniach*, „Meritum” 5, 2013, s. 89–106.

¹⁸ W. Dworzaczek, *Kossakowski Stanisław Kazimierz (1837–1905)*, [w:] PSB, t. 14, s. 287–288.

¹⁹ Z. Kossakowska-Szanajca, *Korwin-Kossakowski Stanisław Kazimierz*, [w:] *Ziemiańskie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, t. 8, red. S. Górzyński, Warszawa 2007, s. 65.

²⁰ W. Dworzaczek, *op. cit.*, s. 287–288.

²¹ *Ibidem*.

²² Fundacja Kossakowskiego w Warszawie, S.K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 2, rkps, s. 722.

Il. 4. Pałac w Gliniszkach, 1960–1970. Biblioteka Narodowa w Warszawie, fot. domena publiczna

nagradzane²³. Hrabia wraz z fotografem opracowali katalog dzieł, w którym wyszczególniono cztery działy, poświęcone kolejno „Widokom”, „Grupom”²⁴, „Drzewom i tablicom genealogicznym oraz planom i dokumentom” oraz „Portretem”. Do pierwszej kategorii zakwalifikowano m.in. przedstawienia majątku wojtkuskiego. Rodowa siedziba stawiała się także trzecim planem dla części zdjęć o charakterze rodzajowym – niejednokrotnie pozujących ustawiano także na tle płótna, na którym namalowany był pałac²⁵.

W kontekście przekształceń rezydencji w Wojtkuszkach, której dokonano na przełomie lat 50. i 60. XIX w., warto przytoczyć słowa Stanisława Kazimierza Korwin-Kossakowskiego, który inwestycję zdefiniował następująco: „[przebudowa] starego pałacu według planów narysowanych i od dawna wystudiuowanych przez mego ojca. Jedna część pałacu zbudowana jest w stylu pseudogotyckim, druga zaś imituje styl romański”²⁶. Kilka lat po zakończeniu przebudowy artykuł poświęcony siedzibie ukazał się w „Kłosach”²⁷. Piętrowy korpus główny flankowały wieloboczne wieżyczki. Nieregularną bryłę obiektu wzbogacały trójkątne szczyty, krenelaż, łuki ostre i osłe. Do głównej partii obiektu przylegały oranżeria oraz skrzydło z wieżą na rzucie czworoboku. Pałac był jedną z późnych realizacji w fazie tzw. wczesnego „romantycznego” historyzmu, datowanej na ok. 1830–1860 r.²⁸ Formy nawiązujące do gotyku zyskały wówczas popularność w kręgach bogatego ziemiaństwa z terenów dzisiejszej Białorusi, Litwy i Wołynia. Co oczywiście, wzorców rezydencji tworzonych w tym duchu można było upatrywać w architekturze angielskiej. Jednocześnie wybory stylowe były wynikiem nie tylko mody czy poglądów estetycznych, lecz także przekonań patriotycznych – nasilonych zwłaszcza po powstaniu listopadowym. Wprowadzane rozwiązania miały stanowić przeciwwagę dla kultury zaborcy, a także wywoływać konotacje z okresem rozkwitu Rzeczypospolitej i minionej potęgi

²³ M. Klempert, *Atelier fotograficzne „Wojtkuszki”*, „Biuletyn Historii Pogranicza” 2015, nr 15, s. 7–10.

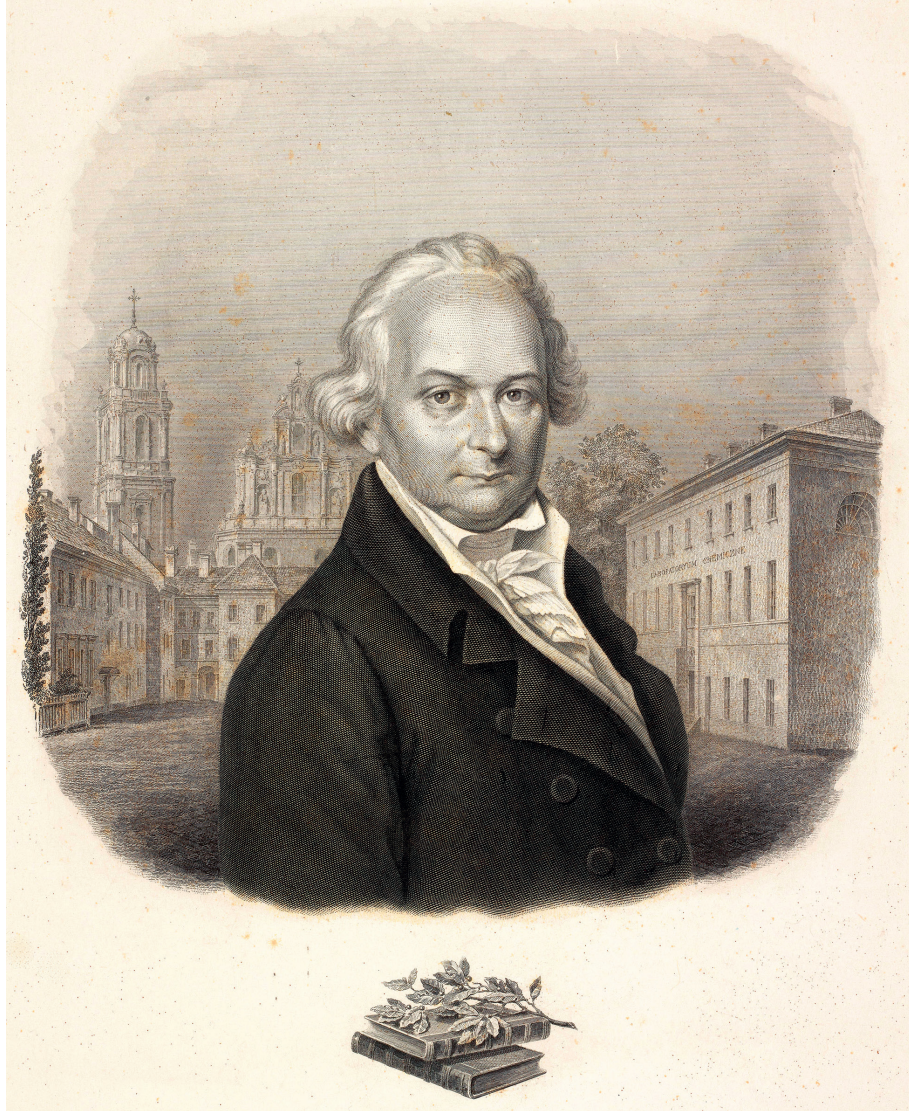
²⁴ Do tego działu zakwalifikowano fotografie członków rodziny oraz gości przebywających w majątku wojtkuskim (cf. *ibidem*, s. 9).

²⁵ Funkcjonowanie atelier noszącego oficjalną nazwę „Fotografia Amatorska Wojtkuszki” zostało ujęte we wspomnieniach Zofii z Kossakowskich, wnuczki Stanisława Kazimierza Kossakowskiego (Z. Kossakowska-Szanajca, *Zapiski dla wnuków*, Warszawa 2009, *passim*).

²⁶ Cyt. za: T. Jaroszewski, *op. cit.*, s. 315.

²⁷ „Kłosy” 9, 1869, nr 210, s. 17.

²⁸ Okres ten w odniesieniu do ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Korony został zaprezentowany w rozdziale: K. Stefański, *op. cit.*, s. 71–95.

Il. 5. Mathieu Erin Corr, *André Sniadecki, célèbre chimiste et physiologue* [Jędrzej Śniadecki, znakomity chemik i fizjolog], 1845–1856. Biblioteka Narodowa w Warszawie, fot. domena publiczna

z czasów rycerskich²⁹. Nie bez znaczenia pozostawał wpływ literatury, będący zjawiskiem powszechnie znanym i niewymagającym w tym miejscu głębszej analizy. Wystarczy wspomnieć o gotyckiej powieści Walpole’a³⁰ –

²⁹ R. Mączyński, „*Got do Arkadii potrzebny*”..., s. 143; T. Jaroszewski, *op. cit.*, s. 13.

³⁰ A. Gemra, *Sukcesy i porażki „dzikiej opowieści” Horacego Walpole’a „Zamczysko w Otranto”*, „*Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*” 2010, z. 10, s. 132.

co godne uwagi, wydania ilustrowane były scenami, których tło stanowiły motywy architektoniczne właściwe wiekom średnim, wśród nich łuki ostre oraz sklepienia³¹. Egzemplifikacją przekonań estetycznych literata stała się własna rezydencja Strawberry Hill koło Twickenham³². Obiekt przebudowano w latach 1748–1776, wprowadzając rozwiązania neogotyckie m.in. za pośrednictwem wachlarzowych sklepień oraz ostrołukowych zdobień, które wzbogaciły wystrój biblioteki. W 1774 r. Horace Walpole wydał publikację poświęconą opisowi siedziby, w której zaakcentowano genezę obiektu, zakorzenienie w rodzimej tradycji i chęć gloryfikacji przeszłości, stanowiącej jeden z głównych walorów Strawberry Hill³³. Wizualnym poświadczeniem idei była świadomie wprowadzana nieregularność form architektonicznych. Wpływ kultury angielskiej, w której stale obecne były motywy gotycyzujące, nie ograniczał się tym samym do utworów literackich. Oddziaływanie tamtejszej tradycji budowlanej było szczególnie ważne. Architektom tworzącym na ziemiach polskich w XIX stuleciu, a zwłaszcza w jego trzeciej dekadzie, powszechnie znane były wzorniki angielskie, wśród nich opracowanie: *Gothic architecture, improved by rules and proportions in many grand designs of columns, doors, windows, chimney-pieces, arcades, colonades, porticos, umbrells, temples and pavillions: with plans, elevations and profiles* Batty'ego Langleya z 1747 r.³⁴ W woluminie przedstawiono m.in. różne wersje gotycyzujących portali, uzupełnionych o rzuty i wymiarowanie³⁵.

Z rodzimych tekstów opisujących średniowieczne siedziby, w których toczyła się akcja utworów, wskazać można chociażby poemat romantyczny *Zamek kaniowski* Seweryna Goszczyńskiego. Umieszczony w nazwie utworu obiekt został scharakteryzowany słowami: „Wspaniałe zamku kaniowskiego wieże / Wznoszą się w chmury jak olbrzyma ramię / A dzielnej ziemi po-

³¹ Cf. H. Walpole, *The Castle of Otranto. A Gothic Tale*, London 1765 (wyd. 2), s. 4.

³² A. Gemra, *op. cit.*, s. 132; cf. P. Lindfield, *Serious gothic and “doing the ancient buildings”: Batty Langley’s ancient architecture and “principal geometric elevations”*, „Architectural History” 2014, z. 57, s. 144–145; A. Barczyk, *Inspiracje literackie w architekturze rezydencjonalnej przełomu XVIII i XIX wieku*, [w:] *Ars et Scientia*, t. 7, red. A. Barczyk, K. Stefański, Łódź 2015, s. 5–6.

³³ H. Walpole, *A Description of the Villa of Horace Walpole, Youngest Son of Sir Robert Walpole Earl of Orford at Strawberry-Hill, near Twickenham*, Strawberry Hill 1774, *passim*.

³⁴ T. Jaroszewski, *op. cit.*, s. 76.

³⁵ Cf. B. Langley, *Gothic architecture, improved by rules and proportions in many grand designs of columns, doors, windows, chimney-pieces, arcades, colonades, porticos, umbrells, temples and pavillions: with plans, elevations and profiles*, London 1747, il. 20–28, 35–39.

wiewa z nich znamię / A wielkich granic twarda ich pierś strzeże”³⁶. Z kolei w sonecie Adama Mickiewicza *Ruiny zamku w Bałakławie* zawarte zostały słowa: „Te zamki, połamane w zwaliska bez ładu / Zdobiły cię i strzegły, o niewdzięczny Krymie! Dzisiaj sterczą na górach jak czaszki olbrzymie / W nich gad mieszka, lub człowiek podlejszy od gadu / Szczebłujmy na wieżę, szukam herbów śladu / Jest i napis, tu może bohatera imię / Co było wojsk postrachem, w zapomnieniu drzymie / Obwinione jak robak liściem winogrodu. / [...] / Dziś sępy czarnem skrzydłem oblatują groby / Jak w mieście, które całkiem wybiję zaraza / Wiecznie z baszt powiewają chorągwie żałoby”³⁷. W wypadku obu dzieł już w samym tytule podkreślono rolę architektury, obdarzonej przez poetów bogatą wymową symboliczną³⁸.

Szerokimi horyzontami intelektualnymi odznaczał się również Jeleńscy, do których należały Glinciszki. Dobra przejęte w 1756 r. pozostawały w ich rękach do II wojny światowej³⁹. Z inicjatywy jednego z przedstawicieli rodu, marszałka mozyckiego Kazimierza Jeleńskiego (1780–1860), na miejscu modrzewiowego dworu powstał neogotycki pałac⁴⁰. Obiekt, będący częścią wielkoprzestrzennego założenia rezydencjonalnego, wzniesiono nad brzegiem jeziora Szirwis. Różnorodności bryły, warunkujące malowniczość, były więc wynikiem świadomego działania, a nie ograniczeń tworzonych przez zdefiniowany wcześniej przebieg murów. Siedziba uzyskała nieregularny plan. Od frontu oraz od strony ogrodu usytuowano centralne ryzality, flankowane przez wieloboczne wieżyczki. Elewacje zdobiły m.in. pilastry, płyciny oraz fryzy nawiązujące do sztuki wieków średnich. Warto wspomnieć, że w czasach Jeleńskich wnętrza pałacu uzyskały kunsztowny wystrój i stały się miejscem, w którym gromadzono rodowe archiwum, okazały księgozbiór czy kolekcję porcelany⁴¹. Do funkcji związanej z gromadzeniem wiedzy mimowolnie nawiązano w końcu XX stulecia, gdyż w 1996 r. w obiekcie umiejscowiono bibliotekę i ośrodek kultury.

³⁶ S. Goszczyński, *Zamek kaniowski*, Lwów 1875, s. 15.

³⁷ A. Mickiewicz, *Sonety*, Moskwa 1826, s. 45.

³⁸ Cf. A. Barczyk, *op. cit.*, s. 9–10; K. Czajkowski, A. Zakrzewski, *Zamek w kulturze literackiej przełomu Oświecenia i Romantyzmu*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, *passim*.

³⁹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 2, Warszawa 1881, s. 582; G. Rąkowski, *op. cit.*, s. 299–300.

⁴⁰ R. Aftanazy, *op. cit.*, s. 98.

⁴¹ G. Rąkowski, *op. cit.*, s. 300.

Il. 6. Napoleon Orda, *Mejszty (Gubernia Kowieńska)*, [w:] *Album widoków gubernij grodzieńskiej, wileńskiej, mińskiej, kowieńskiej, wołyńskiej, podolskiej, kijowskiej, witebskiej i mochilowskiej*, 1873–1883. Biblioteka Jagiellońska, fot. domena publiczna

Przed 1876 r. na terenie dawnego powiatu oszmiańskiego powstał pałac w Bołtupie⁴². Dawny folwark Szaszkiewiczów w 1806 r. został zakupiony przez Jędrzeja Śniadeckiego (1768–1838)⁴³, który później dokonał restrukturyzacji dóbr po zniszczeniach wojennych z 1812 r.⁴⁴ Nowy właściciel był odpowiedzialny za sprawną gospodarkę dóbr. Kształcił się w Wiedniu, Padwie oraz Edynburgu. Zasłynął jako wybitny profesor farmacji oraz chemii na późniejszym Uniwersytecie Wileńskim. Świadectwem uznania dla naukowca jest już sam biogram opublikowany przez Kazimierza Sławińskiego, podkreślającego, że chemik od najmłodszych lat przyswajał ideały nauki i war-

⁴² T. Jaroszewski, *op. cit.*, s. 182.

⁴³ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 15, cz. 1, Warszawa 1900, s. 195–196; R. Aftanazy, *op. cit.*, s. 48.

⁴⁴ G. Rąkowski, *op. cit.*, s. 128.

Il. 7. Berżany, rej. kielmski na Litwie, pałac hr. Stanisława Hutten-Czapskiego, [w:] *Nasze dwory. Album „Wsi ilustrowanej”*, Warszawa 1911. Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy – Biblioteka Główna Województwa Mazowieckiego, fot. domena publiczna

tości patriotyczne⁴⁵. Przywiązanie do ojczyzny znalazło odzwierciedlenie w prowadzeniu wykładów z chemii i wydaniu dwutomowego podręcznika w języku polskim⁴⁶. Prekursorski charakter tych działań sprawił, że Śniadecki zmuszony był do stworzenia od podstaw specjalistycznej terminologii, będącej odpowiednikiem pojęć łacińskich⁴⁷. Środowisko naukowe obdarzyło

⁴⁵ K. Sławiński, *Jędrzej Śniadecki – życie i dzieła. Wykład wygłoszony na Akademii ku czci Jędrzeja Śniadeckiego podczas IV Zjazdu Chemików Polskich w Wilnie w dniu 30 czerwca 1938 r.*, „Rocznik Chemii” 1939, s. 1.

⁴⁶ J. Śniadecki, *Początki Chemii: Stosownie Do Terazniejszego Tey Umiejętnosci Stanu Dla Pozytku Uczniow I Słuchaczow Ułożone Y Za Wzor Lekcyi Akademickich Służyc Maiące*, Wilno 1800.

⁴⁷ K. Sławiński, *op. cit.*, s. 4–5. Analizę dokonań Śniadeckiego jako najslawniejszego chemika polskiego z pierwszych dekad XIX stulecia oraz próbę krytycznej refleksji nad jedną z prowadzonych przez niego prac eksperymentalnych zaprezentowano w artykule: R. Mierzecki, *Jędrzej Śniadecki i ruten*, „Wiadomości Chemiczne” 2011, z. 5–6, s. 511–527.

profesora wyjątkową estymą⁴⁸. Tekst Sławińskiego, który ukazał się w „Roczniku Chemii”, pokazywał imponujące dokonania naukowe oraz życiową postawę badacza⁴⁹. Kilka lat wcześniej prof. Adam Wrzosek – historyk medycyny – wydał dwutomową pracę poświęconą dokonaniom słynnego chemika⁵⁰. Portret Jędrzeja Śniadeckiego zamieszczony został m.in. w *Albumie wybitnych lekarzy polskich* w pierwszej ćwierci XX w.⁵¹ Z kolei Mathieu Erin Corr wykonał wizerunek uczonego na tle dziedzińca Uniwersytetu Wileńskiego⁵². Jeden z wzrastających w takim środowisku potomków medyka – syn Józef (zm. 1856) bądź wnuk Andrzej (zm. 1893) – dokonał przebudowy siedziby, która zyskała stylistykę neogotycką⁵³.

Obiekt o stosunkowo niewielkiej skali powstał na planie prostokąta. Od strony ogrodu znajdowały się dwa ryzality z trójkątnymi szczytami, ujęte po bokach sterczynowymi wieżyczkami. Do motywów dekoracyjnych wskazujących na średniowiecze jako źródło inspiracji należały nadokienniki załamane prostopadłe ku dołowi oraz łuki ostre i ośle. Nieregularności bryły warunkowały malowniczy charakter założenia. Pałacyk przetrwał do II wojny światowej. Do najwcześniejszych materiałów ikonograficznych ukazujących jego formę należy akwarela Napoleona Ordy z 1876 r.⁵⁴ O roli rezydencji w świadomości rodu właścicieli świadczy fakt, iż w Horodnikach, w odległości ok. 2 km od Bołtupia, w połowie XIX w. wzniesiono kaplicę grobową Śniadeckich⁵⁵.

Do połowy lat 70. XIX stulecia z inicjatywy Szymona Meysztowicza seniora (1830–1888) prowadzono prace przy innym obiekcie uwiecznionym

⁴⁸ Cf. M. i W. Wacławek, *Jędrzej Śniadecki i jego wkład w rozwój chemii*, „Chemia. Dydaktyka. Ekologia. Metrologia” 13, 2008, nr 1–2, s. 69–73, 78.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 2–10.

⁵⁰ A. Wrzosek, *Jędrzej Śniadecki, życiorys i rozbiór pism*, t. 1–2, Kraków 1910.

⁵¹ Tablica 12: „Album wybitnych lekarzy polskich”, stanowiący dodatek do „Nowin Lekarskich” wychodzących w Poznaniu (Muzeum Narodowe w Warszawie, Zbiory Ikonograficzne i Fotograficzne, sygn. DI 84539/12 MNW).

⁵² *André Śniadecki, célèbre chimiste et physiologue* [Jędrzej Śniadecki, znakomity chemik i fizjolog], s.l., 1845–56 (Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. G.568/Sz).

⁵³ R. Aftanazy, *op. cit.*, s. 48–49; cf. T. Jaroszewski, *op. cit.*, s. 182.

⁵⁴ N. Orda, *Bołtup (Bołtupie). Teka Wileńska. Pałac Andrzeja Śniadeckiego – widok od ogrodu (akwarela, wys. 19,5 cm, szer. 29,0 cm)*, 1876 (Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. MNK III-r.a-3980).

⁵⁵ G. Rąkowski, *op. cit.*, s. 129. Obiekt został uwieczniony na widoku: N. Orda, *Bołtup (Bołtupie)...* (Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. MNK III-r.a-3981).

przez Ordę⁵⁶ – pałacu w Mejsztach⁵⁷. W efekcie modyfikacji wcześniejszej budowli powstał obiekt o nieregularnej bryle, parterowy, z wypiętrzoną partią centralną oraz boczną. O malowniczości bryły decydowały zdobienia w postaci krenelażu, dekoracji architektonicznej elewacji (m.in. wieży), ośmiobocznych wieżyczek i łuków ostrych. Urodzony w 1893 r. ks. Walerian Mejsztowicz, wspominając pałac, pisał: „według rozwijającej się wówczas mody na «gotyk włoski» zbudował pan Szymon swoje Miramare z kwadratową, nikomu niepotrzebną wieżą, z gotyckimi oknami, sterczynami, z herbami nad bramą”⁵⁸. Architektura obiektu wywoływała więc skojarzenia z rezydencją wzniesioną po połowie XIX w. z polecenia Ferdynanda Maksymiliana Habsburga pod Triestem⁵⁹. Ród Mejsztowiczów postrzegany był przez miejscową społeczność nad wyraz pozytywnie. Pamięć o rodzinie przetrwała w lokalnej świadomości – nawet po latach doceniano wysokie stawki wynagrodzeń dla zatrudnianej ludności, zapewnianie dostępu do lekarzy czy troskę o niezamożne dzieci. Z właścicielami siedziby w Mejsztach silnie wiązał się sposób organizacji życia religijnego na tym obszarze. Bez wątpienia uznanie zyskała też postawa etyczna oparta na sprzeciwie wobec przemocy i obronie chłopów⁶⁰. Nie dziwi więc szczery żal wyrażany we wspomnieniach, w których przywoływano okrucieństwo Sowietów oraz celową dewastację rezydencji⁶¹. Urodzony w 1916 r. wnuk inicjatora powstania neogotyckiej siedziby, również noszący imię Szymon, walczył w imię patriotycznych przekonań podczas kampanii wrześniowej, a po pojmaniu przez Rosjan był więziony i skazany na pięć lat pobytu w łagrze⁶².

⁵⁶ N. Orda, *Album widoków historycznych Polski poświęcony Rodakom...*, plansza 92. Jeden z egzemplarzy odbitki zawiera Kolekcja Grafiki Polskiej Muzeum Narodowego w Warszawie (sygn. Gr.Pol.5983/54).

⁵⁷ K. Stefański, *op. cit.*, s. 148. Dawne dobra Naruszewiczów w 1661 r. zostały wniesione w posagu do rodziny Wawrzeckich. Własnością analizowanej rodziny stały się wskutek ślubu Pauliny z Wawrzeckich z Michałem Mejsztowiczem (1797–1848). Syn pary, wspomniany wcześniej Szymon, wznosił neogotycką rezydencję. Cf. G. Rąkowski, *op. cit.*, s. 54.

⁵⁸ W. Mejsztowicz, *Poszło z dymem. Gawędy o czasach i ludziach*, t. 1, Londyn 1973, s. 89–90.

⁵⁹ Według ks. Mejsztowicza konotacje z Miramare wywoływać miały też inne obiekty z obszaru dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego – wśród nich rezydencje w Berżanach i Wojtkuskach – a także pałace w Rzućwie i Jabłonowie. Cf. T. Jaroszewski, *op. cit.*, s. 159.

⁶⁰ K. Rutkowska, *Językowo-kulturowa wizja dworu na Litwie*, „Acta Baltico-Slavica” 42, 2018, s. 7–8.

⁶¹ *Ibidem*, s. 11–12.

⁶² G. Rąkowski, *op. cit.*, s. 54.

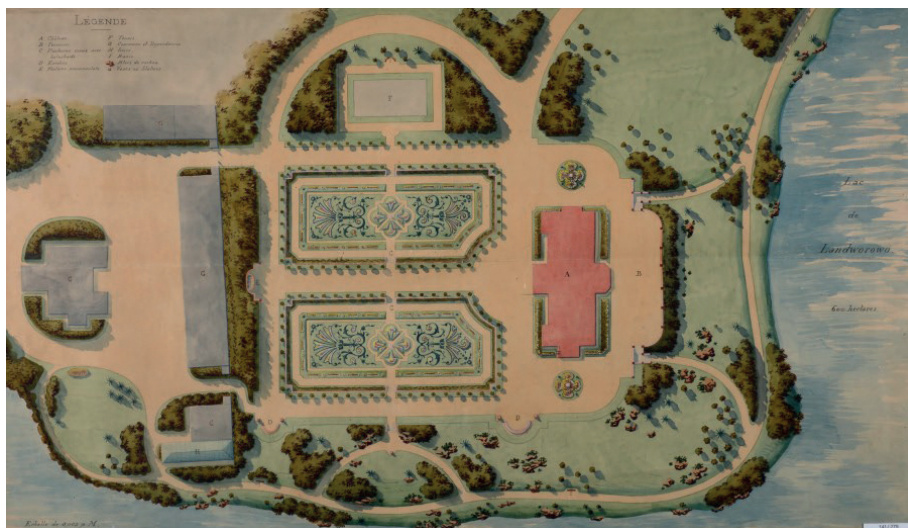

Il. 8. Pałac landwarowski, pocztówka, ok. 1906–1914. Muzeum Narodowe w Warszawie, fot. domena publiczna

Pałace w Mejsztach i Bołtupie stanowią reprezentatywne przykłady dojrzalej fazy historyzmu, datowanej na lata 1860–1895⁶³. W tym okresie widoczna była kontynuacja wcześniejszych tendencji, opartych w większości na nawiązaniach do wzorców angielskich. W tej stylistyce utrzymana była litewska siedziba Czapskich w Berżanach, wzniesiona przed 1875 r. i poddana modyfikacji przez Karola Lorenza w latach 1885–1887⁶⁴. Obiekt odznaczał się nieregularną bryłą, z piętrową partią centralną. Dominantę kompozycyjną stanowiła masywna wieża na rzucie czworoboku. Na zdjęciach powstających

⁶³ Charakterystykę budownictwa tego okresu na obszarze Litwy oraz Królestwa Polskiego podaje K. Stefański, *op. cit.*, s. 114–149.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 148; K. Čerbulenas, *Architektura okresu romantyzmu na Litwie (1830–1860)*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica” 5, 1991, s. 201–202.

Il. 9. Édouard-François André, *Plan du parc de Landwarowo en Lituani*. Archives départementales des Yvelines, fot. domena publiczna

co najmniej od 1911 r.⁶⁵ jej zwieńczenie stanowi krenelaż z narożami ujętymi sterczynowymi wieżyczkami – identycznie prezentuje się *status quo*. Nieco odmiennie została przedstawiona na akwareli Napoleona Ordy⁶⁶, na której ponad krenelażem górują dwie dodatkowe kondygnacje – dzięki nim wieża zyskuje smuklejsze proporcje. W stylistyce neogotyckiej utrzymana jest też zachowana jednoprzelotowa brama, usytuowana na terenie dawnego założenia rezydencjonalnego. Warto nadmienić, że Stanisław Czapski miał rozeznanie w architekturze niemieckiej tego okresu⁶⁷. W Berżanach posiadał natomiast kolekcje portretów i mebli, które stały się następnie częścią zbiorów wileńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk⁶⁸.

⁶⁵ Fotografia obiektu została opublikowana w pracy *Nasze dwory. Album „Wsi ilustrowanej”*, red. „Wsi ilustrowanej”, Warszawa 1911. Zdjęcie opatrzone tytułem *Berżany, rej. kielmski na Litwie, pałac hr. Stanisława Hutten-Czapskiego*. Formę z lat 20. i 30. uwieczniono także na kliszach przechowywanych w Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk.

⁶⁶ N. Orda, *Teka Żmudź. Berżany. Pałac Czapskich – widok od podjazdu* (akwarela 20,4 cm, szer. 29,5 cm), 1875 (Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. MNK III-r-a-4037).

⁶⁷ K. Čerbulenas, *op. cit.*, s. 201.

⁶⁸ J. Wrońska, *Wokół Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Archeologia Polski” 1992, z. 1–2, s. 319.

Szczególnie ważną postacią dla rozwoju gospodarczego i kulturalnego w Polsce był Władysław Tyszkiewicz (1865–1936)⁶⁹. Kształcił się w Paryżu, w Szkole Nauk Politycznych, a następnie w Mediolanie, gdzie zdobył wiedzę z dziedziny automobilizmu. Bez wątpienia zainteresowania arystokraty wywarły wpływ na syna Stefana (1894–1976), konstruktora samochodów i założyciela fabryki automobilowo-lotniczej Stetysz, ulokowanej w Boulogne pod Paryżem⁷⁰. Sam Władysław Tyszkiewicz włączał się w działania prowadzące do ewakuacji rodaków z Krymu. Od czasów młodości do jego pasji należała sztuka i kultura materialna. Podczas studiów w stolicy Lombardii prowadził antykwariat „Warowland”⁷¹. Landwarów na Wileńszczyźnie stał się jego własnością w 1891 r., wskutek podziałów majątkowych po śmierci Józefa Tyszkiewicza⁷², który zakupił dobra od starszej córki marszałka powiatu trockiego, Ludwika Dąbrowskiego, tuż po połowie XIX w.⁷³

W końcu stulecia nastąpiła przebudowa siedziby, należąca do najbardziej spektakularnych realizacji w duchu neogotyku⁷⁴. Architekturę tych lat cechowała obecność tzw. późnego historyzmu, łączonego z elementami zwiastującymi nowe tendencje. Nadal utrzymywało się zainteresowanie formami czerpiącymi z wieków średnich, lecz stopniowo odchodzono od wzorców angielskich⁷⁵. Za przekształcenia rezydencji landwarowskiej odpowiedzial-

⁶⁹ Cf. H. Ilgiewicz, *Biblioteki polskich towarzystw naukowych w Wilnie w pierwszej połowie XX wieku*, [w:] *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi. Polonika w zbiorach obcych*, red. J. Puchalski, A. Chamera-Nowak, D. Pietrzkiewicz, Warszawa 2017, s. 139; M. Olkuśnik, *Podróż, turystyka i wypoczynek pozamiejski w świadomości społeczeństwa Warszawy na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 2013, s. 128, 161.

⁷⁰ P. Wojdyga, *STETYSZ – samochód z zakładów Ruszkiego*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 18, 2010, s. 40.

⁷¹ Słowo „Warowland” nawiązywało do nazwy rodowej rezydencji w Landwarowie. Cf. T. Jaroszewski, *op. cit.*, s. 237; C. Brzoza, K. Stepan, *Posłowie polscy w parlamencie rosyjskim, 1906–1917. Słownik biograficzny*, Warszawa 2001, s. 215.

⁷² M. Omilanowska, *Projekty Franza Schwechтена, Édouarda André i Stanisława Witkiewicza dla Połagi*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2006, nr 2, s. 200.

⁷³ M. Maksymiuk, *Kościół pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Landwarowie pod Wilnem*, Warszawa 2000, s. 10; G. Rąkowski, *op. cit.*, s. 322.

⁷⁴ Inwestycja stanowić miała rozbudowę wcześniejszej siedziby – również neogotyckiej – powstałej najprawdopodobniej w drugiej połowie lat 60. XIX w. Argumenty przemawiające za datowaniem pierwszej fazy prac, prowadzonych z woli Józefa Tyszkiewicza, na ten okres (a nie na lata 50., na które wskazywały tezy części badaczy), zaprezentowane zostały w artykule: M. Omilanowska, *Édouard André i jego realizacje ogrodowe w Polsce i na Litwie*, „Rocznik Historii Sztuki” 34, 2009, s. 212, przyp. 51.

⁷⁵ Cf. K. Stefański, *op. cit.*, s. 201.

ny był de Waegh – architekt belgijski, zapewne współpracujący przy realizacji z Tadeuszem Rostworowskim i Leandrem Marconim⁷⁶. Pochodzenie głównego twórcy projektu przyczyniło się do zastosowania motywów niderlandzkich, do których należało chociażby łączenie cegły z cementowanymi partiami muru, wprowadzanymi m.in. w narożach ryzalitów i obramieniach okien. Nieregularna bryła nadawała budowli rys malowniczości. Przemianom podległo również otoczenie pałacu. Projekt założenia ogrodowego wykonał Édouard François André (1840–1911), zatrudniony także w pozostałych w rękach rodu Tyszkiewiczów rezydencjach w Wace, Zatroczu oraz w należącej do brata Władysława, Feliksa Tyszkiewicza, Połędze⁷⁷. Francuski architekt krajobrazu zasłynął dzięki zaangażowaniu w modyfikacje ogrodów w Tuilerie oraz parku przy willi Borghese w Rzymie. Był także twórcą licznych założeń w Europie Środkowo-Wschodniej (np. parku zamkowego w Luksemburgu)⁷⁸.

W jednej z relacji ukazujących zakres prac w Landwarowie odnotowano:

Przekopano i skanalizowano obszerny teren, kasowano niektóre pagórki, usypywano nowe. Przesadzano stare drzewa aklimatyzujące się świetnie na nowych miejscach. Sadzono młode drzewa i krzewy. Zalesiono tereny po przeciwnej stronie jeziora, włączając do parku szerokimi alejami wijącymi się wśród polan i zagajników⁷⁹.

Najbliżej pałacu usytuowano ogród regularny, ukazany na planie należącym do kolekcji wersalskiej, a w nieco większej odległości park krajobrazowy. Z akcentów architektonicznych godnych przywołania w kontekście niniejszego wystąpienia należy wspomnieć neogotycką wieżę wodną, pełniącą w czasach Władysława Tyszkiewicza funkcje mieszkalne⁸⁰. W tożsamym stylu utrzymana była ostrołukowa brama wjazdowa, udokumentowana na ilustracji wydanej w „Kłosach” w 1887 r.⁸¹, zatem przed przejściem obiektu przez Władysława Tyszkiewicza i przed przebudową głównej siedziby. Ar-

⁷⁶ *Ibidem*, s. 201–202; G. Rąkowski, *op. cit.*, s. 322.

⁷⁷ M. Omilanowska, Édouard André..., s. 211–212.

⁷⁸ A. Troelstra, *A Bibliography of "Natural History Travel Narratives"*, Zeist 2017, s. 38.

⁷⁹ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Z. Potocka z Tyszkiewiczów, *Teki rodzinne. Tyszkiewiczowie–Potoccy–Lubomirscy–Zamoyscy. T. 2, Landwarów [1892–1905]*, rkps, akc. 10114, s. 118.

⁸⁰ G. Rąkowski, *op. cit.*, s. 325.

⁸¹ E. Chłopicki, *Opowiadania z wędrowki po kraju. Wileńskie strony*, „Kłosy” 44, 1887 (26 maja), nr 1143, s. 328. Cf. G. Rąkowski, *op. cit.*, s. 324, il. 405.

Il. 10. Brama pałacowa w Landwarowie. „Kłosy” 1887, nr 1143

tykuł opatrzone też drugą, szczególnie cenną ryciną, pokazującą ówczesny stan pałacu i pozwalającą na dostrzeżenie zakresu ingerencji w bryłę w ostatnich latach XIX stulecia⁸². W jednym z wcześniejszych numerów pisma zamieszczono opis wizyty w Landwarowie Edwarda Chłopickiego, który relacjonował:

Wnętrza domu, z powodu zamieszkujących tam w lecie przybyłych z Petersburga krewnych dziedzica, nie oglądaliśmy wcale. Obchodząc samo tylko otaczające dwór terytorium, widzieliśmy najpierw osadzoną drzewami szosę i gotycką bramę z umieszczonym na szczycie olbrzymim spiżowym koniem; dalej piękne skwery z fontanną i posągami, sadzawki, cieplarnie oraz wyniosłą wśród zarośli basztę gotycką, i wreszcie, w dzielnicy gospodarskiej, znakomicie pobudowane z cegły czerwonej młyny, gorzelnie, tudzież wiele innych ekonomicznych budynków. Sam pałacyk, ostawiony w stylu szwajcarskim, odznacza się głównie leciuchną wieżycą

⁸² E. Chłopicki, *Opowiadania z wędrowki po kraju...*, „Kłosy” 44, 1887, nr 1143, s. 329.

Il. 11. Landwarów – oficyna pałacowa, ok. 1910. Biblioteka Narodowa w Warszawie, fot. domena publiczna

*i szerokim, o żelaznych słupach, podjazdowym gankiem. Oranżeryje, najstaranniej utrzymane, czystość holenderska na ścieżkach i trawnikach, zresztą bardzo malownicze widoki ponad zwierciadłem okolonych bujną wegetacją sadzawek i strumieni – przyjemne na przychodniu (sic!) robią wrażenie*⁸³.

Przebudowa przez da Waegha w duchu neogotyku była więc kontynuacją działań zapoczątkowanych w czasach hr. Józefa Tyszkiewicza, wprowadzającego rozwiązania neośredniowieczne w elementach małej architektury. Warto nadmienić, że formy inspirowane gotykiem wprowadzano także w innych zabudowaniach zespołu rezydencjonalnego – wśród nich w oficynie, którą uwieczniono na pocztówce z ok. 1910 r.⁸⁴ O aspiracjach i horyzontach

⁸³ Idem, *Opowiadania z wędrowki po kraju. Wileńskie strony*, „Kłosa” 44, 1887 (24 maja), nr 1134, s. 180–181.

⁸⁴ Cf. Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. Poczt. 15959.

intelektualnych Tyszkiewiczów, będących dotychczas przedmiotem zainteresowania licznych badaczy i niewymagających w tym miejscu szczegółowej analizy, świadczą już same wspomnienia członków rodu⁸⁵. Zamiłowanie do licznych podróży zagranicznych podkreślała w pamiętnikach Zofia z Tyszkiewiczów Potocka. Wyjazdy zyskiwały interesującą oprawę – na życzenie właścicieli Landwarowa, po uzgodnieniach z naczelnikiem kolei, zatrzymywano na tamtejszej stacji pociągi pospieszne, by móc wygodniej zapakować ogromną ilość bagaży⁸⁶. Jako jeden z najpotężniejszych rodów na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego na przełomie XIX i XX stulecia Tyszkiewiczowie wstawili się czynnym zaangażowaniem w przedsięwzięcia kulturalne oraz działalność charytatywną. Ich zasługą był także rozwój życia naukowego – do najważniejszych osiągnięć zaliczyć można funkcjonowanie w latach 1907–1914 pod przewodnictwem Władysława Tyszkiewicza Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki w Wilnie, połączonego następnie z wileńskim Towarzystwem Przyjaciół Nauk w Wilnie. Dzięki woluminom подарowanych przez wiceprezesa Antoniego Tyszkiewicza, wśród których były m.in. rękopisy z XIV–XVII w., w TMNiS utworzono bibliotekę. Zbiór ofiarowany przez hrabiego obejmował też starodruki, wśród nich kroniki Marcina Bielskiego i Aleksandra Gwagnina, „Monumenta Sarmatorum” Szymona Starowolskiego, prace Piotra Skargi czy akty prawne – Statut Łaskiego oraz Trzeci Statut Litewski z 1588 r.⁸⁷ Bezpośrednio do rezydencji landwarowskiej Tyszkiewiczowie sprowadzali bogate zbiory dzieł sztuki o proveniencji polskiej i zagranicznej⁸⁸. Z Włoch pochodziły skrzydła drzwiowe, kominki czy meble⁸⁹. Elewację pałacu ozdobiono pochodzącymi z warszawskiego pałacu Teppera-Dückerta personifikacjami czterech wiatrów – Notusa, Borasa, Zephyrusa i Eurusa⁹⁰. Licznymi rzeźbami wzbogacono charakter zarówno bryły głównej siedziby, założenia ogrodowego, jak i wnętrza pałacu – fragmentarycznie uwiecznione na fotografiach wykonanych przed II wojną światową. Można na nich dostrzec całopostaciowe figury w niszach oraz popiersia ustawione na postumentach. Wystrój wzbogacały obrazy, dekora-

⁸⁵ Cf. M. Olkuśnik, *op. cit.*, *passim*.

⁸⁶ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Z. Potocka z Tyszkiewiczów, *Echa minionej epoki XIX–XX: moje wspomnienia*. T. 3, 1907–1914. *Italia*, rkps, akc. 11711, s. 1–2.

⁸⁷ H. Ilgiewicz, *op. cit.*, s. 139.

⁸⁸ G. Rąkowski, *op. cit.*, s. 323.

⁸⁹ T. Jaroszewski, *op. cit.*, s. 238.

⁹⁰ M. Kwiatkowska, M. Kwiatkowski, *Pałac Pod Czterema Wiatrami*, Warszawa 1984, s. 99.

cyjne meble oraz liczne wyroby rzemiosła o finezyjnych formach – choćby świeczniki czy wazy⁹¹. Należy jednak pamiętać, że przed czasem wykonania zdjęć znaczna część wyposażenia została już wywieziona z Landwarowa do Rosji, a pałac nie uniknął stopniowych zniszczeń. Do dzieł sztuki sprzedanych przez Tyszkiewiczów należały dwie kamienne rzeźby przedstawiające leżące lwy, zakupione przez ks. Janusza Radziwiłła. Figury ustawiono przed pałacem nieborowskim⁹². Pojedyncze elementy wyposażenia przewieziono m.in. do Muzeum Narodowego w Warszawie⁹³. Do stolicy powróciły również posągi z wyobrażeniem czterech wiatrów⁹⁴.

Opisane przykłady architektury rezydencjonalnej ukazują charakter siedzib powstających w różnych dekadach. O randze poszczególnych siedzib decydowała ich skala, poziom artystyczny, a także pozycja społeczna właścicieli. Wybór form był wynikiem co najmniej kilku czynników, wśród których można dostrzec inspiracje budowlami wznoszonymi w tym okresie w Europie, występującymi na kartach utworów literackich i wywołującymi konotacje ze sferą ideową. Budowle stawały się więc znakiem poglądów estetycznych, lecz nierzadko także przekonań politycznych oraz możliwości finansowych arystokratów. W stosunku do liczby rezydencji na

⁹¹ T. Jaroszewski, *op. cit.*, s. 238.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ Jedną z prac o landwarowskiej proveniencji – pochodzącą z kolekcji Tyszkiewiczów – jest obraz olejny z warsztatu Joachima Beuckelaera *Na targu*, powstały w drugiej połowie XVI w. (Muzeum Narodowe w Warszawie. Zbiory Dawnej Sztuki Europejskie, sygn. M.Ob.828 MNW).

⁹⁴ Figury zostały wówczas wtórnie ustawione przed pałacem Teppera-Dückerta, zmieniono jednak postumenty i samą lokalizację rzeźb (P. Jamski, M. Wardzyński, *Hala fabryczna – lapidarium. Salon architektonicznych elementów odrzuconych*, [w:] *Dziedzictwo postindustrialne i jego kulturotwórcza rola*, red. S. Januszewski, Warszawa 2009, s. 80). Przez wzgląd na powyższe personifikacje pałac Teppera-Dückerta przy ul. Długiej 38/40 (nr hip. 556) zwany jest pałacem „Pod Czterema Wiatrami”. Obiekt mieszkalny na terenie posesji został wzniesiony w latach 70. XVII w. dla Stanisława Kleinpolda, a następnie rozbudowany przez Tylmana z Gameren z inicjatywy referendarza koronnego Jana Dobrogosta Krasieńskiego (S. Mossakowski, *Tylman z Gameren (1632–1706). Twórczość architektoniczna w Polsce*, Warszawa–Monachium–Berlin 2012, s. 136–137). Obiekt został poddany modyfikacjom w latach 1769–1771 wg projektu Simona Gottlieba Zuga (R. Mączyński, *Zug Simon Gottlieb*, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016, s. 504). W XIX w. część pomieszczeń pełniła funkcje siedzib Hotelu Drezdeńskiego, Nowej Resursy Kupieckiej oraz Instytutu Wód Mineralnych Sztucznych (M. Kwiatkowska, M. Kwiatkowski, *op. cit.*, s. 58, 64, 139).

Il. 12. Napoleon Orda, *Landwarów. Pałac Józefa Hr. Tyszkiewicza*, [w:] *Album widoków historycznych Polski (...)*, Warszawa 1976. Muzeum Narodowe w Warszawie, fot. domena publiczna

ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego wprowadzanie form neogotyckich zdaje się zjawiskiem sporadycznym. Skala przekształcanych założeń, docenianych już przez współczesnych – uwiecznianych m.in. na pracach Napoleona Ordy⁹⁵ oraz na grafikach publikowanych w prasie⁹⁶ – staje się jednak potwierdzeniem ich rangi. Wreszcie obraz znaczenia poszczególnych pałaców dla dziejów budownictwa na omawianym obszarze dopełnić może spojrzenie na architekturę przez pryzmat horyzontów intelektualnych właścicieli.

⁹⁵ Cf. przyp. 54, 56, 66.

⁹⁶ Cf. przyp. 81, 83.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Melioracja gruntów wsi Gliniszki, pow. Wileńsko-Trocki. Plany, objaśnienia techniczne, 1938, sygn. 6374.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Akta die Abholzung und die Vererbpachtung des Meyszter Wäldchens bei Neustadt betreffend [Akta dotyczące wyrębu i dziedzicznej dzierżawy lasu Mejszty przy Nowym Mieście], 1804–1806, sygn. 459.

Akta die Verpachtung des Vorwerks Meyszten betreffend [Akta dotyczące dzierżawy folwarku Mejszty], sygn. 458.

Teki rodzinne: Tyszkiewiczowie–Potoccy–Lubomirscy–Zamoyscy. T. 2, Landwarów 1892–1905 r., mf. 61347.

Teki rodzinne: Tyszkiewiczowie–Potoccy–Lubomirscy–Zamoyscy. T. 3, Landwarów 1899–1906 III, mf. 61348.

Archiwum Państwowe w Kielcach

Rejestr szczegółowy podziałowo-klasyfikacyjny wsi rządowej Mejszty gubernia augustowska, [1859–1859, 1861–1861], sygn. 27.

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Orzeczenia odszkodowawcze mienia rolniczego numer 7 [1945], sygn. 1675.

Biblioteka Narodowa w Warszawie

Akta tytułów własności dóbr Antonosze w okresie posiadania przez Römerów, 1686–1862, mf. 59737.

Materiały rachunkowe poszczególnych folwarków dóbr Antonosze, 1855–1864, mf. 59775.

Z. Potocka z Tyszkiewiczów, *Echa minionej epoki XIX–XX: moje wspomnienia*. T. 3, 1907–1914. Italia, rkps, akc. 11711.

Z. Potocka z Tyszkiewiczów, *Teki rodzinne. Tyszkiewiczowie–Potoccy–Lubomirscy–Zamoyscy. T. 2, Landwarów* [1892–1905], rkps, akc. 10114.

Rachunki sumaryczne roczne i raporty okresowe magazynu prowentowego dóbr Antonosze oraz inne drobne materiały rachunkowe, 1818–1864, mf. 59773.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

Materiały rodzinno-majątkowe Tyszkiewiczów 1605–1902, sygn. DE-9027 [oryginał: Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka. Oddział Rękopisów, sygn. 483].

Materiały rodzinno-majątkowe Tyszkiewiczów 1605–1902, sygn. DE-9028 [oryginał: Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka. Oddział Rękopisów, sygn. 483].

Materiały rodzinno-majątkowe Tyszkiewiczów 1605–1902, sygn. DE-9029 [oryginał: Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka. Oddział Rękopisów, sygn. 483].

Papiery i listy do historii rodziny hr. Tyszkiewiczów 1796–1902, sygn. DE-16135 [oryginał: Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka. Oddział Rękopisów, sygn. 1474].

Fundacja Kossakowskiego w Warszawie

S.K. Kossakowski, *Materiały do życiorysu Śp. Stanisława Szczęsnego Kossakowskiego, Prezesa Heroldyi Królestwa Polskiego*, 1872–1873.

S.K. Kossakowski, *Wspomnienia z przeszłości*, t. 2, rkps, s. 722

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie [Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas]

Rozpisanie etatów służbowych landwarowskich za grudzień 1866, sygn. F. 716, Ap. 4, B. 123.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I OPRACOWANIA

Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 4: *Województwo wileńskie*, Warszawa 1993.

Barczyk A., *Inspiracje literackie w architekturze rezydencjonalnej przełomu XVIII i XIX wieku*, [w:] *Ars et Scientia*, t. 7, red. A. Barczyk, K. Stefański, Łódź 2015, s. 5–22.

Brzezińska-Marjanowska W., *Rezydencje na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. 1: *Wołyń. Projekt naukowo-badawczy realizowany w latach 2007–2011*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 4, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2013, s. 149–173.

Brzoza C., Stepan K., *Posłowie polscy w parlamencie rosyjskim, 1906–1917. Słownik biograficzny*, Warszawa 2001.

Čerbulenas K., *Architektura okresu romantyzmu na Litwie (1830–1860)*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica” 5, 1991, s. 195–219.

Chłopicki E., *Opowiadania z wędrówki po kraju. Wileńskie strony*, „Kłosy” 44, 1887 (24 maja), nr 1134, s. 180–181.

Chłopicki E., *Opowiadania z wędrówki po kraju. Wileńskie strony*, „Kłosy” 44, 1887 (26 maja), nr 1143, s. 328–329.

Czajkowski K., Zakrzewski A., *Zamek w kulturze literackiej przełomu Oświecenia i Romantyzmu*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 590–604.

Dworzaczek W., *Kossakowski Stanisław Kazimierz (1837–1905)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 14, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1968–1969, s. 287–288.

Gemra A., *Sukcesy i porażki „dzikiej opowieści” Horacego Walpole’a „Zamczysko w Otranto”*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2010, z. 10, s. 130–141.

Goszczyński S., *Zamek kaniowski*, Lwów 1875.

Homola I., *Kossakowski Józef Dominik (1771–1840)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 14, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1968–1969, s. 274–276.

Ilgiewicz H., *Biblioteki polskich towarzystw naukowych w Wilnie w pierwszej połowie XX wieku*, [w:] *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi*. *Polonika w zbiorach*

- rach obcych*, red. J. Puchalski, A. Chamera-Nowak, D. Pietrzkiewicz, Warszawa 2017, s. 139–145.
- Jamski P., Wardzyński M., *Hala fabryczna – lapidarium. Salon architektonicznych elementów odrzuconych*, [w:] *Dziedzictwo postindustrialne i jego kulturotwórcza rola*, red. S. Januszewski, Warszawa 2009, s. 77–84.
- Jaroszewski T., *O siedzibach neogotyckich w Polsce*, Warszawa 1981.
- Klempert M., *Atelier fotograficzne „Wojtkuszki”*, „Biuletyn Historii Pogranicza” 2015, nr 15, s. 5–11.
- Klempert M., *Podróże hrabiów Kossakowskich z linii Wojtkuskiej po Europie przedstawione w rodzinnych wspomnieniach*, „Meritum” 5, 2013, s. 89–106.
- Kossakowska-Szanajca Z., *Korwin-Kossakowski Stanisław Kazimierz*, [w:] *Ziemiańskie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, t. 8, red. S. Górczyński, Warszawa 2007, s. 64–65.
- Kossakowska-Szanajca Z., *Zapiski dla wnuków*, Warszawa 2009.
- Kwiatkowska M., Kwiatkowski M., *Pałac Pod Czterema Wiatrami*, Warszawa 1984.
- Lindfield P., *Serious gothic and “doing the ancient buildings”: Batty Langley’s ancient architecture and “principal geometric elevations”*, „Architectural History” 2014, z. 57, s. 141–173.
- Maksymiuk M., *Kościół pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Landwarowie pod Wilnem*, Warszawa 2000.
- Mączyński R., „*Got do Arkadii potrzebny*”. Rozważania o nurcie neogotyckim w polskiej architekturze doby klasycyzmu, „Sztuka i Kultura” 4, 2016, s. 129–199.
- Mączyński R., *Zug Simon Gottlieb*, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016, s. 498–509.
- Mickiewicz A., *Sonety*, Moskwa 1826.
- Mierzecki R., *Jędrzej Śniadecki i ruten*, „Wiadomości Chemiczne” 2011, z. 5–6, s. 511–527.
- Mossakowski S., *Tylman z Gameren (1632–1706). Twórczość architektoniczna w Polsce*, Warszawa–Monachium–Berlin 2012.
- Niwiński A., Snitkuvienė A., *Pierwszy polski wykład o języku i piśmie staroegipskim*, „Światowit. Nowa Seria” 1, 1999, s. 109–115.
- Olkuśnik M., *Podróż, turystyka i wypoczynek pozamiejski w świadomości społeczeństwa Warszawy na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 2013.
- Omilanowska M., *Édouard André i jego realizacje ogrodowe w Polsce i na Litwie*, „Rocznik Historii Sztuki” 34, 2009, s. 199–237.
- Omilanowska M., *Projekty Franza Schwechтена, Édouarda André i Stanisława Witkiewicza dla Połgi*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2006, nr 2, s. 197–225.
- Orda N., *Album widoków historycznych Polski poświęcony Rodakom. Album widoków guberni grodzieńskiej, wileńskiej, mińskiej, kowieńskiej, wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej, przedstawiający miejsca historyczne z czasów wojen [...], oraz przedhistoryczne [...] również stare ruiny zamków obronnych i piękne rezydencje świadczące o przeszłości i cywilizacji tego kraju, seria trzecia*, Warszawa 1876.
- Rąkowski G., *Kresowe rezydencje. Zamki, pałace i dwory na dawnych ziemiach wschodnich II RP*, t. 1: *Województwo wileńskie*, Warszawa 2017.

- Reychman J., *Kossakowski Stanisław Szczęsny (1795–1872)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 14, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1968–1969, s. 286–287.
- Reychman J., *Z nieznanych kart orientalistyki polskiej XIX wieku: zainteresowania egip-tologiczne S.S. Kossakowskiego*, „Przegląd Orientalistyczny” 1966, nr 2 (58), s. 139–141.
- Rutkowska K., *Językowo-kulturowa wizja dworu na Litwie*, „Acta Baltico-Slavica” 42, 2018, s. 1–22.
- Sławiński K., *Jędrzej Śniadecki – życie i dzieła*. Wykład wygłoszony na Akademii ku czci Jędrzeja Śniadeckiego podczas IV Zjazdu Chemików Polskich w Wilnie w dniu 30 czer-wca 1938 r., „Rocznik Chemii” 1939, s. 1–10.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 2, Warszawa 1881.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 15, cz. 1, War-szawa 1900.
- Stefański K., *Architektura XIX wieku na ziemiach polskich*, Warszawa 2005.
- Troelstra A., *Bibliography of Natural History Travel Narratives*, Boulevard 2017.
- Wacławek M. i W., *Jędrzej Śniadecki i jego wkład w rozwój chemii*, „Chemia. Dydaktyka. Ekologia. Metrologia” 13, 2008, nr 1–2, s. 69–78.
- Walpole H., *The Castle of Otranto. A Gothic Tale*, London 1765 (wyd. 2).
- Walpole H., *A Description of the Villa of Horace Walpole, Youngest Son of Sir Robert Walpole Earl of Orford at Strawberry-Hill, near Twickenham*, Strawberry Hill 1774.
- Wojdyga P., *STETYSZ – samochód z zakładów Ruszkiego*, „Rocznik Mińsko-Mazowie-cki” 18, 2010, s. 40–44.
- Wrońska J., *Wokół Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Archeologia Polski” 1992, z. 1–2, s. 315–322.
- Wrzosek A., *Jędrzej Śniadecki, życiorys i rozbiór pism*, t. 1–2, Kraków 1910.

Summary

Neo-Gothic Architecture within the Territory of the Former Grand Duchy of Lithuania. The History and the Ideological Importance of Residential Complexes

Among the mansions constructed in the territory of the former Grand Duchy of Lithuania in the 19th century there were some neo-Gothic buildings. In that period, palaces were built i.a., in Lentvaris, Meikštai, Glitiškės, Vaitkuškis, and a manor house in Boltup. The aim of the article is to outline the history, artistic and ideological issues of each building, related to the attempt to determine the reasons for the architectural choices. In order to understand the form of each residence, it is necessary to take into consideration the intellectual horizons of their owners: their esthetic views and their knowledge

of the tendencies present in the contemporary architectural practice. Equally important is the analysis of goals of the noble families, related to the way in which they consciously manifested their ambitions and stressed their origins.

References to the medieval architecture were also used in residential complexes, where the main buildings had a distinctive style. For example, in Gnezdilov and Paulava there were neo-Gothic gates, in Dobrivliany, a granary, and in Leonpol, a manorial chapel.

The new approach to the shapes and significance of the above-mentioned mansions is the result of the study of i.a., archival materials concerning the families of their owners (e.g., Śniadecki, Tyszkiewicz and Meysztowicz family), property records and financial documents from the collections of the National Library, the State Archive in Poznań, the Central Archive of Historical Records or the Archive of Newest Records, as well as the preserved iconographic and cartographic materials.

Translated by Anna Artemiuk